

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی ربیافت

سال بیستم، شماره ۷۴، بهار ۱۴۰۵
صفحه ۳ تا ۲۸

چالش‌های ساختاری در تضمین حقوق شهروندی در نظام جمهوری اسلامی ایران و

عربستان سعودی

گروه حقوق، واحد سیرجان، دانشگاه آزاد اسلامی، سیرجان، ایران

Fazel.abiyat@iau.ir

فاضل عیبات

گروه حقوق، واحد سیرجان، دانشگاه آزاد اسلامی، سیرجان، ایران (نویسنده

مسئول) 3071033117@iau.ir

محمد رضا یوسفی *

گروه حقوق، واحد سیرجان، دانشگاه آزاد اسلامی، سیرجان، ایران

sh.shahsavari_fard@iau.ac.ir

شهره شهسواری فرد

چکیده

این پژوهش به بررسی چالش‌های ساختاری تضمین حقوق شهروندی در دو نظام سیاسی متفاوت، یعنی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش این است که چالش‌های ساختاری حقوق شهروندی در ایران و عربستان در چه سطوحی شکل می‌گیرند و چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد. فرضیه تحقیق بر این مبنا استوار است که در ایران، چالش‌های حقوق شهروندی عمدتاً ماهیتی اجرایی، تفسیری و نهادی دارند و ناشی از فاصله میان شناسایی هنجاری حقوق و تحقق عملی آن‌ها هستند، در حالی که در عربستان، این چالش‌ها بیشتر ماهیتی بنیادین داشته و به منطق تعریف، ثبات و تضمین حقوق شهروندی بازمی‌گردند. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی با رویکرد تطبیقی است که با استفاده از تحلیل اسناد بالادستی، قانون اساسی، متون حقوقی و ادبیات علمی معتبر انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه ایران از ظرفیت‌های حقوقی قابل توجهی در سطح قانون اساسی برخوردار است و عربستان فاقد چارچوب مدون جامع حقوق شهروندی است، اما هر دو کشور در عمل با محدودیت‌هایی در نهادهای سازنده، نظارت و تحقق پایدار حقوق شهروندی مواجه‌اند.

کلیدواژه: حقوق شهروندی، چالش‌های ساختاری، قانون اساسی، جمهوری اسلامی ایران، عربستان سعودی.

* نویسنده مسئول: 3071033117@iau.ir

تاریخ تألیف: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 20, No.74, Spring 2026, P 3-28

rahyaftjournal.ir

Structural Challenges in Guaranteeing Citizenship Rights in the Political Systems of the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia

Fazel Abiyat

Department of law, Si.c., Islamic Azad University, Sirjan, Iran
Fazel.abiyat@iau.ir

Mohammadrez Yosefi *

Department of law, Si.C., Islamic Azad University, Sirjan, Iran
3071033117@iau.ir

Shohre Shahsavari Fard

Department of law, Si.c., Islamic Azad University, Sirjan, Iran
sh.shahsavari_fard@iau.ac.ir

Abstract

This study examines the structural challenges associated with guaranteeing citizenship rights in two distinct political systems, namely the Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia. The central research question asks at what structural levels the challenges to citizenship rights emerge in Iran and Saudi Arabia, and what similarities and differences exist between the two systems. The study hypothesizes that in Iran, the principal challenges are primarily executive, interpretative, and institutional in nature, resulting from the

* Corresponding Author: 3071033117@iau.ir

How to Cite: Abiyat, F., Yosefi, M., Shahsavari Fard, Sh. (2026). Title: Structural Challenges in Guaranteeing Citizenship Rights in the Political Systems of the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 20(74), 3-28.

Date Received: 18 October 2025 Date Accepted: 4 June 2026

gap between the normative recognition of rights and their effective implementation. In contrast, the challenges in Saudi Arabia are more fundamental, stemming from the underlying logic governing the definition, stability, and institutional guarantee of citizenship rights. The research adopts a descriptive-analytical method with a comparative approach, drawing upon constitutional documents, higher-level legal instruments, statutory provisions, and relevant scholarly literature. The findings indicate that while Iran possesses considerable constitutional capacity for the recognition of citizenship rights and Saudi Arabia lacks a comprehensive codified constitutional framework governing such rights, both countries face significant obstacles in institutionalizing, supervising, and ensuring the sustainable realization of citizenship rights. The study concludes that the challenges in Iran are largely capable of being addressed within the existing legal and constitutional framework through improvements in institutional performance and implementation mechanisms. By contrast, in Saudi Arabia the principal challenges originate from the broader logic of governance and the conceptualization of citizenship itself, making structural reform considerably more complex.

Keywords: Citizenship Rights; Structural Challenges; Constitution; Islamic Republic of Iran; Saudi Arabia; Comparative Study.

Introduction

Citizenship rights constitute one of the fundamental pillars of contemporary public law and play a central role in regulating the relationship between the state and society. Beyond their legal dimension, they serve as essential indicators of governance quality, political legitimacy, accountability, and the rule of law. Despite the widespread constitutional recognition of citizenship rights across different legal systems, many countries continue to experience a significant gap between the formal acknowledgment of these rights and their practical realization. This discrepancy is particularly evident in the Middle East, where political systems are shaped by complex interactions among constitutional principles, religious doctrines, security considerations, and traditional governance structures. The Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia represent two influential regional powers with markedly different constitutional and political frameworks. Iran possesses a written constitution that explicitly recognizes a broad spectrum of civil, political, judicial, social, and economic rights. Saudi Arabia, by contrast, lacks a comprehensive written constitution in the conventional sense, with citizenship rights being largely defined through governance practices, Islamic legal interpretation, and executive policies. This study seeks to

compare the structural challenges affecting the protection of citizenship rights in these two legal systems and to identify how differences in constitutional architecture and governance models shape their respective approaches to citizenship.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical methodology using a comparative legal approach. The study is based entirely on documentary analysis and utilizes constitutional texts, higher-level legal documents, statutory regulations, governmental policy documents, and authoritative academic literature concerning citizenship rights, constitutional law, governance, and comparative public law. The analytical framework is built upon the theoretical distinction between the normative recognition of rights and their institutional realization. Within this framework, the research evaluates the constitutional recognition of citizenship rights, institutional mechanisms responsible for implementation, judicial and administrative guarantees, the role of civil society, religious influence on constitutional interpretation, and governance structures affecting the practical realization of rights. By comparing these dimensions across Iran and Saudi Arabia, the study identifies both common structural challenges and system-specific characteristics.

Discussion

The comparative analysis reveals that although both Iran and Saudi Arabia experience significant obstacles in guaranteeing citizenship rights, the nature and origins of these obstacles differ substantially. In Iran, the constitutional framework formally recognizes an extensive catalogue of citizenship rights. Consequently, the principal challenges arise at the institutional level, including inconsistent legal interpretation, fragmented implementation mechanisms, limited coordination among state institutions, and variations in supervisory and enforcement practices. The principal issue is therefore not the absence of legal recognition but the transformation of constitutional guarantees into predictable and enforceable legal practice. Saudi Arabia presents a fundamentally different pattern. Citizenship rights are not embedded within a comprehensive constitutional framework but are instead closely linked to governance policies, religious interpretation, and executive discretion. Consequently, the central challenge lies not merely in institutional implementation but in the conceptual definition and stability of citizenship rights themselves. Rights often remain conditional upon political, religious, and security considerations, limiting their predictability, enforceability, and independent legal protection. The comparison also highlights differences regarding the role of religion, civil society, and accountability mechanisms. In Iran, religion functions within an established

constitutional framework where the primary challenge concerns legal interpretation and institutional implementation. In Saudi Arabia, religious interpretation constitutes an integral component of governance itself and directly shapes both the scope and application of citizenship rights. Similarly, civil society in Iran operates within a legally recognized framework despite institutional limitations, whereas in Saudi Arabia civil society remains largely state-directed and politically constrained.

Results

The findings demonstrate that Iran benefits from relatively strong constitutional foundations for the recognition of citizenship rights but continues to face institutional, executive, and interpretative challenges that hinder their consistent implementation. These challenges primarily concern administrative effectiveness, legal certainty, supervisory mechanisms, and the institutional enforcement of constitutional guarantees.

Conversely, Saudi Arabia lacks a comprehensive constitutional framework dedicated to citizenship rights. Structural challenges therefore originate at a more fundamental level, involving the legal definition of citizenship, the stability of rights, governance logic, and the absence of comprehensive institutional guarantees. Citizenship rights are more closely associated with executive authority and political priorities than with enforceable constitutional obligations.

Overall, the comparative analysis indicates that while both countries encounter structural obstacles in guaranteeing citizenship rights, Iran's challenges are largely reformable within its existing constitutional framework through institutional strengthening and improved implementation mechanisms. In contrast, Saudi Arabia's challenges derive primarily from the broader architecture of governance and the underlying conception of citizenship itself, requiring more fundamental structural transformation for sustainable reform.

مقدمه

حقوق شهروندی به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین حقوق عمومی معاصر، نقشی محوری در تنظیم رابطه میان دولت و جامعه ایفا می کند و شاخصی مهم برای سنجش کیفیت حکمرانی، مشروعیت سیاسی و میزان پاسخ گویی نظام های سیاسی به شمار می آید. در دهه های اخیر، گسترش گفتمان حقوق شهروندی در سطح جهانی، توجه دولت ها را به ضرورت شناسایی، تضمین و تحقق عملی حقوق شهروندان جلب کرده است. با این حال، تجربه بسیاری از کشورها نشان می دهد که صرف شناسایی حقوق در اسناد رسمی و قوانین اساسی، لزوماً به تحقق مؤثر آن ها در عمل منجر نمی شود و شکاف میان «حق مکتوب» و «حق محقق شده» همچنان یکی از مسائل اصلی حقوق عمومی باقی مانده است. در خاورمیانه، این مسئله از پیچیدگی بیشتری برخوردار است؛ چرا که نظام های سیاسی این منطقه، ترکیبی از عناصر حقوقی، دینی، امنیتی و سنتی را در خود جای داده اند. در چنین فضایی، حقوق شهروندی اغلب در معرض محدودیت های ساختاری، تفسیری و اجرایی قرار می گیرد. جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی، به عنوان دو بازیگر مهم منطقه، نمونه های قابل توجهی از این وضعیت را ارائه می دهند، هرچند از حیث ساختار حقوقی و سیاسی تفاوت های معناداری با یکدیگر دارند. ایران از منظر حقوقی، دارای قانون اساسی مدونی است که فصل مستقلی را به حقوق ملت اختصاص داده و طیف گسترده ای از حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی و قضایی را به رسمیت شناخته است. علاوه بر این، اسناد سیاستی مانند منشور حقوق شهروندی نیز بر تقویت این حقوق تأکید کرده اند. با این حال، چالش اصلی در ایران نه فقدان شناسایی حقوق، بلکه چگونگی تفسیر، اجرا و تضمین پایدار آن ها در ساختارهای نهادی و اجرایی است. در مقابل، عربستان سعودی فاقد قانون اساسی مدون به معنای کلاسیک است و حقوق شهروندی در این کشور بیشتر در چارچوب سیاست های حکمرانی، ملاحظات امنیتی و تفاسیر دینی صورت بندی می شود. در نتیجه، مسئله حقوق شهروندی در عربستان بیشتر به سطح تعریف، ثبات و قابلیت پیش بینی حقوق بازمی گردد. این پژوهش با تمرکز بر مسئله شناسایی حقوق شهروندی در این دو کشور، می کوشد چالش های ساختاری حاکم بر تحقق حقوق شهروندی را شناسایی و مقایسه کند. هدف اصلی آن است که با نگاهی تطبیقی و تحلیلی، نشان داده شود چگونه تفاوت در معماری حقوقی و منطق حکمرانی، به الگوهای متفاوتی از چالش های حقوق شهروندی منجر شده و چه پیامدهایی برای امکان تضمین و نهادینه سازی این حقوق در هر یک از دو نظام سیاسی به همراه دارد.

۲- پیشینه پژوهش

قرشی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش قوه قضائیه در حفظ حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران در چارچوب رویکرد حکمرانی خوب» نشان می‌دهند که میان عملکرد قوه قضائیه و میزان تحقق حقوق شهروندی رابطه‌ای مستقیم وجود دارد. به نظر آنان، قوه قضائیه بر پایه قانون اساسی و اسناد بالادستی، نهادی محوری در تضمین حقوق شهروندی است، اما ایفای مؤثر این نقش صرفاً از طریق اقدامات درون‌سازمانی ممکن نیست. نویسندگان تأکید می‌کنند که مشارکت شهروندان، تعامل نهادی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین می‌تواند با تقویت حاکمیت قانون، زمینه تحقق بهتر حقوق شهروندی و شاخص‌های حکمرانی خوب را فراهم سازد.

پورسعید و رفیعی نائینی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه حقوق شهروندی در نظام مردم‌سالاری دینی براساس نظریه مقاصد الشریعه» با رویکردی توصیفی - تحلیلی به تبیین مبانی فقهی حقوق شهروندی می‌پردازند. آنان با تکیه بر نظریه مقاصد الشریعه نشان می‌دهند که شریعت اسلامی با تقدم اهداف ضروری مانند حفظ جان، مال، عقل، نسل و عرض بر ظواهر احکام، ظرفیت لازم برای تضمین آزادی‌های اساسی و حق مشارکت شهروندان را داراست. نویسندگان با ارجاع به اندیشه امام خمینی (س)، بر نقش مشورت و نظارت در تحقق عدالت و صورت‌بندی حقوق شهروندی در چارچوب مردم‌سالاری دینی تأکید می‌کنند.

فرزانه‌پور و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عملکرد چهاردهم جمهوری اسلامی ایران در تحقق امر حقوق شهروندی؛ موانع و چالش‌ها» با بهره‌گیری از نظریه شهروندی برایان ترنر و روش توصیفی - تحلیلی، وضعیت حقوق شهروندی پس از انقلاب اسلامی را بررسی می‌کنند. آنان نشان می‌دهند که حقوق شهروندی در این دوره با دوگانگی مفهومی مواجه بوده است؛ از یک‌سو حقوق ملت بر مبنای جمهوریت به رسمیت شناخته شده و از سوی دیگر، فقدان تعریف صریح از شهروندی مانع صورت‌بندی دقیق آن شده است. نویسندگان عواملی چون نبود اجماع نخبگانی، ضعف نهادهای غیردولتی و تفرق هویت سیاسی - اجتماعی را از مهم‌ترین موانع تحقق حقوق شهروندی می‌دانند.

الرشید (۲۰۰۹) در مقاله‌ای با عنوان «نوسازی حکمرانی اقتدارگرا در عربستان سعودی» اصلاحات دولت‌محور عربستان در دوره پس از یازده سپتامبر را بررسی می‌کند. وی نشان می‌دهد که دولت سعودی در واکنش به فشارهای بین‌المللی، گفتمان اصلاحات و اقداماتی محدود مانند گشایش کنترل‌شده فضای عمومی، فعالیت شبه‌مدنی، انتخابات محدود شهری و آزادی نسبی مطبوعات را در پیش گرفت، بی‌آنکه این اصلاحات به چالش جدی ساختار اقتدارگرای حاکم منجر شود. به باور الرشید، هدف این روند نوسازی شیوه حکمرانی و مدیریت مشروعیت سیاسی، هم‌زمان با حفظ تمرکز قدرت بوده است.

الواصل (۲۰۱۰) در مقاله‌ای با عنوان «تعامل عربستان سعودی با نظام حقوق بشر سازمان ملل متحد: یک بررسی تحلیلی» نحوه مشارکت عربستان در سازوکارهای حقوق بشری سازمان ملل را بررسی می‌کند. وی استدلال می‌کند که عربستان از اواسط دهه ۱۹۹۰ از مشارکت محدود به سمت حضور فعال‌تر در ترتیبات حقوق بشری بین‌المللی حرکت کرده و در سال‌های اخیر نشانه‌هایی از التزام بیشتر به استانداردهای شناخته‌شده حقوق بشر نشان داده است. با این حال، به باور نویسنده، این تعامل همچنان تحت تأثیر ملاحظات حاکمیتی و تفسیری قرار دارد و میزان اثرگذاری آن بر سیاست‌های داخلی محل پرسش باقی می‌ماند.

نوآوری تحقیق

نوآوری این پژوهش در ارائه یک چارچوب تحلیلی تطبیقی برای بررسی حقوق شهروندی در دو نظام سیاسی و حقوقی متفاوت، یعنی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی، نهفته است. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً به توصیف وضعیت حقوق شهروندی یا بررسی موردی یک کشور پرداخته‌اند، این تحقیق با تمرکز بر مفهوم «شکاف میان‌شناسایی هنجاری حقوق و تحقق نهادی آن»، امکان مقایسه‌ای نظام‌مند و غیرارزشی را فراهم می‌کند. نوآوری دیگر پژوهش، تفکیک سطح هنجاری از سطح اجرایی و نهادی حقوق شهروندی و تحلیل چالش‌ها بدون تقلیل آن‌ها به عوامل صرفاً سیاسی است. همچنین، استفاده هم‌زمان از ادبیات حقوق اساسی داخلی و مطالعات حکمرانی اقتدارگرا، افق جدیدی برای فهم تفاوت مسیرهای تحقق حقوق شهروندی در نظام‌های حقوقی منطقه‌ای می‌گشاید.

۳- چارچوب نظری: شکاف میان حق هنجاری و تحقق نهادی حقوق شهروندی

حقوق شهروندی در ادبیات حقوق عمومی معاصر، غالباً در دو سطح متمایز اما به هم پیوسته قابل تحلیل است: سطح هنجاری و سطح نهادی. در سطح هنجاری، حقوق شهروندی به‌عنوان مجموعه‌ای از اصول، قواعد و ارزش‌های الزام‌آور شناسایی می‌شوند که در اسناد بالادستی، قوانین اساسی، اعلامیه‌ها و متون بنیادین حقوقی تصریح شده‌اند. این سطح، ناظر بر «بایدها» و «حق‌بودگی» حقوق است و نقش آن، تعیین مرزهای مشروع قدرت و تضمین کرامت انسانی در رابطه میان دولت و شهروندان است (Dworkin, 2013; Alexy, 2010).

با این حال، شناسایی هنجاری حقوق به‌خودی‌خود تضمین‌کننده تحقق آن‌ها در واقعیت اجتماعی نیست. فاصله‌ای که میان حق شناسایی‌شده در متن و حق محقق‌شده در عمل شکل می‌گیرد، در ادبیات نظری به‌عنوان یکی از مسائل بنیادین حقوق عمومی مطرح شده است. این فاصله را می‌توان «شکاف میان حق هنجاری و تحقق نهادی» نامید؛ شکافی که در آن، حقوق از سطح تعهدات رسمی فراتر نمی‌روند و به تجربه زیسته شهروندان تبدیل نمی‌شوند (Habermas, 2015).

از منظر نظریه حقوق، حق زمانی معنا و کارکرد واقعی می‌یابد که از پشتیبانی نهادی برخوردار باشد. جوزف رز تأکید می‌کند که حقوق، بدون وجود ساختارهایی که بتوانند آن‌ها را تفسیر، اجرا و تضمین کنند، در بهترین حالت تعهدات اخلاقی باقی می‌ماند و به قواعد الزام‌آور اجتماعی تبدیل نمی‌شوند (Raz, 1986). به همین دلیل، تحقق حقوق شهروندی نه صرفاً مسئله قانون‌گذاری، بلکه مسئله نهادسازی و کارکرد نهادهاست.

یورگن هابرماس نیز در تحلیل خود از رابطه میان «واقعیت» و «هنجار» نشان می‌دهد که حقوق تنها زمانی می‌توانند نقش تنظیم‌کننده روابط اجتماعی را ایفا کنند که میان نظام حقوقی و ساختارهای نهادی اجراکننده آن نوعی پیوند زنده و پویا برقرار باشد. در غیر این صورت، حقوق به متونی صامت بدل می‌شوند که مشروعیت نمادین تولید می‌کنند، اما توان مداخله مؤثر در واقعیت اجتماعی را ندارند (Habermas, 2015).

شکاف میان حق هنجاری و تحقق نهادی، معمولاً در چند سطح بروز می‌یابد. نخست، در سطح تفسیر حقوقی؛ جایی که مفاهیم کلی و انتزاعی حقوق شهروندی، بدون معیارهای روشن تفسیری، به برداشت‌های متفاوت و گاه متعارض منجر می‌شوند. دوم، در سطح تقنین عادی؛ هنگامی که قوانین پایین‌دستی یا آیین‌نامه‌ها با روح حقوق بنیادین هم‌راستا نیستند یا دامنه اعمال آن‌ها را محدود می‌کنند. سوم، در سطح اجرا؛ جایی که نهادهای اجرایی، به دلیل فقدان ظرفیت، هماهنگی یا ضمانت اجرا، قادر به تحقق مؤثر حقوق نیستند (Tushnet, 2009).

در این چارچوب، حقوق شهروندی نه به‌عنوان مفاهیمی ایستا، بلکه به‌عنوان فرایندهایی پویا فهم می‌شوند. این فرایندها از لحظه شناسایی هنجاری آغاز می‌شوند، اما تحقق آن‌ها وابسته به زنجیره‌ای از کنش‌های نهادی است: قانون‌گذاری منسجم، تفسیر حقوقی هماهنگ، نهادهای مستقل یا پاسخ‌گو، سازوکارهای نظارتی و امکان دسترسی شهروندان به ابزارهای دادخواهی. گسست در هر یک از این حلقه‌ها، می‌تواند به تعمیق شکاف میان حق و تحقق منجر شود (Alexy, 2010).

نکته مهم آن است که وجود این شکاف لزوماً به معنای فقدان تعهد حقوقی یا نفی اصل حقوق شهروندی نیست. بسیاری از نظام‌های حقوقی، حتی با اسناد پیشرفته و نظام‌مند، با درجاتی از این شکاف مواجه‌اند. آنچه اهمیت دارد، میزان نهادینه‌بودن سازوکارهای کاهش این فاصله و ظرفیت نظام حقوقی برای اصلاح تدریجی آن است. به بیان دیگر، مسئله اصلی، «قابلیت تبدیل حق به رویه پایدار» است، نه صرف وجود یا عدم وجود حق (Dicey, 1915). از منظر نظری، می‌توان گفت که حقوق شهروندی زمانی از سطح هنجاری به سطح نهادی ارتقا می‌یابد که واجد سه ویژگی باشند: پیش‌بینی‌پذیری، قابلیت مطالبه‌گری و تضمین‌پذیری. پیش‌بینی‌پذیری به این معناست که شهروند بتواند دامنه و حدود حق خود را به‌طور نسبی تشخیص دهد؛ قابلیت مطالبه‌گری به امکان طرح حق در برابر نهادهای عمومی

اشاره دارد؛ و تضمین پذیری ناظر بر وجود سازوکارهایی است که نقض حق را با پیامد حقوقی مواجه می کند (Dworkin, 2013; Raz, 1986). در غیاب این ویژگی ها، حقوق شهروندی به سطحی نمادین فروکاسته می شوند. در چنین وضعیتی، حقوق بیشتر نقش مشروعیت بخش دارند تا نقش محدودکننده قدرت. این امر به ویژه در نظام هایی که حقوق شهروندی در اسناد بالادستی به صورت گسترده شناسایی شده اند، اما سازوکارهای نهادی آنها به طور کامل توسعه نیافته اند، قابل مشاهده است. در این موارد، شکاف میان متن و عمل نه تنها از کارآمدی حقوق می کاهد، بلکه می تواند به تضعیف اعتماد عمومی به نظام حقوقی بینجامد (Habermas, 2015).

۴- تحلیل تطبیقی حقوق شهروندی در ایران و عربستان سعودی: از شناسایی هنجاری تا تحقق نهادی

این بخش با رویکردی تطبیقی به بررسی حقوق شهروندی در ایران و عربستان سعودی می پردازد و نشان می دهد که تفاوت در معماری حقوقی و منطق حکمرانی چگونه به الگوهای متمایز شناسایی، اجرا و تضمین حقوق شهروندی و شکل گیری چالش های نهادی متفاوت در هر دو کشور منجر شده است.

۴-۱ صورت بندی حقوق شهروندی در چارچوب حکمرانی اقتدارگرا در عربستان سعودی

این بخش به تحلیل نحوه تعریف، شناسایی و اجرای حقوق شهروندی در عربستان سعودی در چارچوب حکمرانی اقتدارگرا می پردازد و می کوشد نشان دهد که اصلاحات نهادی، تعاملات بین المللی و فعالیت های اجتماعی کنترل شده چگونه در خدمت بازتولید نظم سیاسی موجود و مدیریت مشروعیت، بدون تغییر بنیادین در توزیع قدرت، صورت بندی می شوند.

۴-۱-۱ منطق اقتدار و مدیریت حقوق شهروندی در عربستان سعودی

حقوق شهروندی در عربستان سعودی در چارچوب یک منطق اقتدارگرایانه خاص صورت بندی می شود که در آن «حق» نه یک وضعیت ذاتی و تضمین شده، بلکه بخشی از فناوری حکمرانی است. در این نظام، حقوق شهروندی به جای آنکه محدودکننده قدرت باشند، در خدمت مدیریت جامعه و بازتولید اقتدار سیاسی قرار می گیرند. این الگو را می توان ذیل آنچه در ادبیات سیاسی از آن به عنوان اقتدارگرایی ارتقاء یافته یا اقتدارگرایی سازگار شونده یاد می شود تحلیل کرد (Heydemann, 2007; Heydemann & Leenders, 2011). برخلاف تصور رایج که اقتدارگرایی را مترادف با انسداد کامل حقوق می داند، بسیاری از پژوهش ها نشان داده اند که رژیم های اقتدارگرا می توانند با اعطای گزینشی حقوق، ثبات خود را تقویت کنند. در عربستان، دولت از طریق ترکیب سیاست های توزیعی،

اصلاحات محدود و کنترل امنیتی، نوعی شهروندی مشروط ایجاد کرده است. این شهروندی مبتنی بر وفاداری سیاسی است و تا زمانی معتبر است که به چالش اقتدار منجر نشود (Herb, 2004; Bellin, 1999). مدوی الراشد نشان می‌دهد که اصلاحات سیاسی در عربستان، به‌ویژه از دهه ۲۰۰۰ به بعد، نه با هدف گسترش مشارکت، بلکه برای بازسازی مشروعیت حاکمیت صورت گرفته‌اند. نهادهایی مانند گفت‌وگوی ملی یا انتخابات محدود شهری، بیش از آنکه ابزار تحقق حقوق شهروندی باشند، مکانیسم‌هایی برای مدیریت نخبگان و کنترل مطالبات اجتماعی بوده‌اند (Al-Rasheed, 2009). این وضعیت را می‌توان مصداق آن چیزی دانست که کاروترز آن را «اصلاحات بدون گذار» می‌نامد؛ اصلاحاتی که ساختار قدرت را دست‌نخورده باقی می‌گذارند (Carothers, 2002). پس از خیزش‌های عربی ۲۰۱۱، منطق مدیریت حقوق شهروندی در عربستان وارد مرحله امنیتی‌تری شد. رژیم سعودی این تحولات را نه به‌عنوان مطالبات دموکراتیک، بلکه به‌مثابه تهدیدی برای بقای نظم سلطنتی تفسیر کرد. در نتیجه، حقوق مدنی و سیاسی بیش از پیش تحت منطق امنیت ملی بازتعریف شدند. وهری نشان می‌دهد که این امنیتی‌سازی نه موقتی، بلکه بخشی از دکترین بلندمدت بقا در عربستان است (Wehrey, 2015). در این چارچوب، حقوق شهروندی به‌صورت نامتقارن توزیع می‌شوند. حقوق اجتماعی و اقتصادی، مانند رفاه، اشتغال یا خدمات عمومی، تا حدی گسترش می‌یابند، اما حقوق سیاسی و مدنی همچنان به‌شدت محدود باقی می‌مانند. این الگو با آنچه در ادبیات دولت رانتی مطرح شده هم‌پوشانی دارد؛ جایی که توزیع منابع جایگزین مشارکت سیاسی می‌شود (Beblawi, 1987; Yom, 2005).

نکته مهم آن است که این الگوی حکمرانی صرفاً نتیجه اقتدار شخصی یا سنت سیاسی نیست، بلکه یک عقلانیت نهادی دارد. دولت سعودی به‌طور آگاهانه میان «رضایت اجتماعی» و «کنترل سیاسی» توازن برقرار می‌کند. در چنین شرایطی، حقوق شهروندی نه ابزار توانمندسازی شهروند، بلکه سازوکاری برای پیش‌بینی‌پذیرسازی جامعه هستند. این منطق، امکان تبدیل حقوق به مطالبه جمعی را تضعیف می‌کند و شهروندان را در موقعیت وابستگی دائمی به تصمیم حاکمیت قرار می‌دهد. در نتیجه، چالش اصلی حقوق شهروندی در عربستان نه فقدان قانون یا گفتمان حق، بلکه حاکمیت منطقی است که حقوق را در خدمت بقا و ثبات سیاسی تعریف می‌کند.

۲-۱-۴ نقش دین و شریعت در بازتعریف محدودکننده حقوق شهروندی در

عربستان سعودی

در نظام سیاسی عربستان سعودی، دین و شریعت نه صرفاً یک چارچوب هنجاری یا اخلاقی، بلکه یکی از ستون‌های اصلی نظم حاکمیتی به‌شمار می‌روند. پیوند تاریخی میان خاندان حاکم و قرائت رسمی از سلفی‌گری وهابی، باعث شده شریعت در این کشور نقش

دوگانه‌ای ایفا کند: از یک سو منبع مشروعیت سیاسی و از سوی دیگر ابزار تنظیم و محدودسازی حقوق شهروندی. این پیوند ساختاری موجب شده حقوق شهروندی هرگز به‌عنوان حقوقی مستقل از تفسیر دینی رسمی تثبیت نشوند (Al-Rasheed, 2009). ادبیات دولت‌های اقتدارگرای دینی، بارها تأکید شده است که دین می‌تواند هم منبع بسیج اجتماعی باشد و هم ابزار کنترل سیاسی. عربستان نمونه‌ای بارز از حالت دوم است؛ جایی که شریعت به‌جای آنکه سپری برای حمایت از حقوق فردی باشد، به مکانیسمی برای مشروعیت‌بخشی به تصمیم‌های سیاسی تبدیل می‌شود. این وضعیت را می‌توان در چارچوب آنچه میگدال از آن به‌عنوان «نفوذ دولت در جامعه از طریق هنجارها» یاد می‌کند تحلیل کرد (Migdal, 2001). در این چارچوب، قدرت نه فقط از طریق قانون، بلکه از طریق معنا و تفسیر اعمال می‌شود. مطالعات انجام‌شده درباره نقش نهاد دینی در عربستان نشان می‌دهد که تفسیر شریعت همواره سیال و وابسته به مصلحت سیاسی بوده است. در دوره‌هایی که رژیم نیازمند اصلاحات نمایشی یا کاهش فشار خارجی بوده، قرائت‌های منعطف‌تر از شریعت مجال بروز یافته‌اند؛ اما در زمان تشدید تهدیدهای داخلی یا منطقه‌ای، همان شریعت به‌سرعت به منبعی برای محدودسازی آزادی‌ها بدل شده است (Al-Rasheed, 2009). این نوسان نشان می‌دهد که دین نه یک محدودکننده قدرت، بلکه متغیری در خدمت آن است. این منطق پیامدهای مهمی برای حقوق شهروندی دارد. نخست، موجب فقدان قطعیت حقوقی می‌شود. شهروندان نمی‌دانند کدام حق در چه زمانی و تحت چه تفسیری معتبر خواهد بود. این عدم قطعیت، امکان مطالبه حقوق را تضعیف می‌کند، زیرا هر مطالبه‌ای می‌تواند با ارجاع به قرائت رسمی شریعت بی‌اعتبار شود. کابینه نشان می‌دهد که حتی در حوزه جامعه مدنی و کنشگری اجتماعی، فعالان ناگزیرند زبان دینی رسمی را بازتولید کنند تا امکان بقا داشته باشند (Kanie, 2012). این امر نشان‌دهنده نفوذ عمیق دین رسمی در تنظیم مرزهای کنش شهروندی است.

دومین پیامد، تضعیف امکان نظارت بر قدرت است. هنگامی که تصمیم‌های سیاسی در قالب شریعت عرضه می‌شوند، نقد حقوقی آن‌ها به‌راحتی می‌تواند به‌عنوان مخالفت با دین یا اختلال در نظم اسلامی برچسب بخورد. این سازوکار، فضا را برای شکل‌گیری گفتمان حقوق شهروندی مستقل از قدرت سیاسی به‌شدت محدود می‌کند. این وضعیت با تحلیل‌های بلین درباره نقش نهادهای قهری و هنجاری در تثبیت اقتدارگرایی هم‌خوانی دارد (Bellin, 2004). در حوزه حقوق زنان، این منطق به‌طور خاص قابل مشاهده است. اصلاحات مرتبط با زنان در عربستان، مانند اجازه رانندگی یا افزایش مشارکت اجتماعی، همواره در چارچوب تفاسیر دینی کنترل‌شده ارائه شده‌اند. این اصلاحات نه به‌عنوان حقوق شهروندی برابر، بلکه

به‌عنوان امتیازاتی اعطایی از سوی حاکمیت معرفی شده‌اند. این شیوه ارائه، مانع از تبدیل اصلاحات به مطالبه پایدار حقوقی می‌شود و وابستگی آن‌ها به اراده سیاسی را حفظ می‌کند (Al-Rasheed, 2009). در سطح کلان‌تر، می‌توان گفت که شریعت در عربستان به بخشی از فناوری حکمرانی تبدیل شده است. دین نه تنها رفتار شهروندان، بلکه انتظارات آن‌ها از حق و عدالت را نیز تنظیم می‌کند. این وضعیت باعث می‌شود حقوق شهروندی نه در قالب زبان حقوقی مدرن، بلکه در قالب اطاعت اخلاقی و دینی فهم شوند. چنین فهمی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های حاکمیتی در مسیر نهادینه‌سازی حقوق شهروندی در عربستان سعودی به‌شمار می‌رود.

۳-۱-۴ کنترل جامعه مدنی و سیاست مشارکت هدایت‌شده در عربستان

سعودی

جامعه مدنی در عربستان سعودی نه به‌طور کامل حذف شده و نه به معنای کلاسیک آزاد است، بلکه در قالب یک الگوی خاص از حکمرانی اقتدارگرا شکل گرفته که می‌توان آن را «مشارکت هدایت‌شده» نامید. در این الگو، دولت به‌جای سرکوب مطلق کنش اجتماعی، اشکال خاصی از فعالیت مدنی را مجاز و حتی تشویق می‌کند، اما همزمان مرزهای سختی برای سیاسی‌شدن این کنش‌ها ترسیم می‌کند. این سیاست، بخشی از راهبرد کلان دولت برای مدیریت جامعه و پیشگیری از تبدیل مطالبات اجتماعی به مطالبات حقوق شهروندی است (Kanie, 2012). ادبیات نظری جامعه مدنی در نظام‌های اقتدارگرا نشان می‌دهد که دولت‌ها می‌توانند با «درون‌سازی» جامعه مدنی، آن را از نیروی چالش‌گر به ابزار تثبیت نظم تبدیل کنند. کاروترز تأکید می‌کند که در بسیاری از این نظام‌ها، جامعه مدنی به‌جای ایفای نقش نظارتی، به بازوی اجرایی دولت بدل می‌شود (Carothers, 1999). در عربستان، این الگو به‌وضوح در حوزه خیریه‌ها، انجمن‌های خدماتی و فعالیت‌های داوطلبانه قابل مشاهده است. تحلیل‌های قوم‌نگارانه تُرا دربال درباره خیریه‌ها و نهادهای رفاهی در جده نشان می‌دهد که این سازمان‌ها در عین برخورداری از کارکردهای اجتماعی واقعی، همواره در حال مذاکره با دولت هستند. بقای نهادی آن‌ها وابسته به رعایت خطوط قرمز سیاسی، پرهیز از زبان حقوقی و اجتناب از هرگونه پیوند با مطالبات شهروندی است (Derbal, 2022). این وضعیت باعث می‌شود که کنشگران مدنی به‌تدریج نوعی خودسانسوری نهادی را درونی کنند.

از منظر حقوق شهروندی، پیامد این الگو بسیار مهم است. جامعه مدنی در بسیاری از نظریه‌های دموکراسی، واسطه‌ای میان دولت و شهروندان و بستری برای تبدیل مطالبات فردی به مطالبه جمعی تلقی می‌شود (Putnam, 1993). اما در عربستان، این واسطه‌گری عملاً مختل شده است. جامعه مدنی نه زبان مطالبه حق، بلکه زبان خدمت، خیرخواهی و وفاداری را بازتولید می‌کند. این جابه‌جایی زبانی، امکان شکل‌گیری گفتمان حقوق شهروندی را تضعیف

می‌کند. یوم در تحلیل خود از جامعه مدنی در جهان عرب نشان می‌دهد که حتی در نظام‌های بسته، جامعه مدنی می‌تواند بالقوه به عرصه مقاومت نرم تبدیل شود، اما تنها در صورتی که استقلال نسبی نهادی و زبانی داشته باشد (Yom, 2005). در عربستان، دولت با کنترل منابع مالی، چارچوب‌های حقوقی و مشروعیت اجتماعی، این استقلال را به حداقل رسانده است. نتیجه، جامعه مدنی‌ای است که فعال است، اما منتقد نیست؛ گسترده است، اما عمیق نیست. نکته قابل توجه آن است که این الگو صرفاً حاصل سرکوب نیست، بلکه نتیجه یک عقلانیت حاکمیتی حساب‌شده است. دولت سعودی دریافته که حذف کامل جامعه مدنی می‌تواند نارضایتی اجتماعی را تشدید کند، در حالی که هدایت آن می‌تواند به تخلیه فشارهای اجتماعی بدون هزینه سیاسی منجر شود. این همان چیزی است که هیدمن از آن به‌عنوان «به‌روزرسانی اقتدارگرایی» یاد می‌کند؛ یعنی سازگاری نظام اقتدارگرا با شرایط جدید بدون واگذاری واقعی قدرت (Heydemann, 2007). در نهایت، سیاست مشارکت هدایت‌شده باعث می‌شود شهروندان به‌جای درک خود به‌عنوان صاحبان حق، خود را به‌عنوان کنشگران خیرخواه یا دریافت‌کنندگان خدمات تعریف کنند. این تغییر در خودفهمی شهروندی، یکی از عمیق‌ترین چالش‌های حاکمیتی در مسیر تضمین حقوق شهروندی در عربستان سعودی است.

۴-۱-۴ امنیت، اصلاحات نمایشی و فشار بین‌المللی در حکمرانی حقوق

شهروندی عربستان سعودی

یکی از مهم‌ترین چالش‌های حاکمیتی در تضمین حقوق شهروندی در عربستان سعودی، پیوند ساختاری میان منطق امنیت ملی و مدیریت حقوق است. در این نظام، امنیت نه صرفاً یکی از وظایف دولت، بلکه چارچوب مسلطی است که سایر حوزه‌ها، از جمله حقوق شهروندی، ذیل آن تعریف می‌شوند. این امنیتی‌سازی باعث شده حقوق مدنی و سیاسی همواره در معرض تعلیق، تفسیر مجدد یا محدودسازی قرار گیرند، حتی در شرایطی که اصلاحات حقوقی یا نهادی به‌صورت رسمی اعلام می‌شوند (Wehrey, 2015).

ادبیات نظری امنیتی‌سازی نشان می‌دهد که دولت‌ها با تبدیل مسائل اجتماعی و سیاسی به تهدید امنیتی، امکان توجیه اقدامات استثنایی را فراهم می‌کنند. این فرآیند، آنچه حقوق را باید به قاعده تبدیل کند، به استثناء بدل می‌سازد (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998). در عربستان، این منطق به‌ویژه پس از حوادث تروریستی دهه ۲۰۰۰ و سپس خیزش‌های عربی ۲۰۱۱ تقویت شد. دولت سعودی این تحولات را نشانه‌ای از شکننده بودن نظم منطقه‌ای و داخلی تلقی کرد و در نتیجه، امنیت را بر هرگونه گشایش حقوقی اولویت داد. وهری نشان می‌دهد که نگرانی اصلی حاکمیت سعودی نه صرفاً تهدیدهای نظامی یا خشونت‌بار، بلکه «تهدید ایدئولوژیک» است؛ یعنی شکل‌گیری گفتمان‌هایی که می‌توانند وفاداری سیاسی

شهروندان را تضعیف کنند. از این منظر، کنش حقوق بشری، فعالیت مدنی مستقل یا حتی نقد مسالمت‌آمیز، بالقوه خطرناک تلقی می‌شود (Wehrey, 2015). این برداشت، مرز میان امنیت و حقوق را عملاً از میان برده است.

در همین چارچوب باید به اصلاحات حقوقی و نهادی عربستان توجه کرد. مشارکت این کشور در نظام بین‌المللی حقوق بشر، الحاق به برخی معاهدات و ارائه گزارش‌های دوره‌ای، اغلب به‌عنوان نشانه‌هایی از پیشرفت معرفی می‌شوند. اما تحلیل تعامل عربستان با سازوکارهای سازمان ملل نشان می‌دهد که این مشارکت بیش از آنکه بیانگر تغییر در منطق حکمرانی باشد، واکنشی به فشارهای بین‌المللی است (Alwasil, 2010). تعهدات پذیرفته‌شده معمولاً با تفاسیر محدودکننده همراه می‌شوند و اجرای داخلی آن‌ها به ملاحظات امنیتی گره می‌خورد. مطالعه الوصل درباره تعامل عربستان با نظام حقوق بشر سازمان ملل نشان می‌دهد که دولت سعودی همواره بر «ویژگی‌های فرهنگی و دینی خاص» خود تأکید کرده و از این طریق، دامنه تعهدات حقوق بشری را محدود کرده است (Alwasil, 2010). این تأکید، در عمل به ابزاری برای استثناسازی حقوق شهروندی تبدیل شده است؛ به‌گونه‌ای که حقوق جهانی به حقوق مشروط و بومی شده تقلیل می‌یابند.

این وضعیت را می‌توان ذیل مفهوم «اصلاحات نمایشی» تحلیل کرد. اصلاحاتی که در سطح نمادین و نهادی انجام می‌شوند، اما به بازتوزیع واقعی قدرت یا تضمین پایدار حقوق منجر نمی‌شوند. کاروترز این نوع اصلاحات را بخشی از راهبرد بقای رژیم‌های اقتدارگرا می‌داند که از زبان اصلاحات برای خنثی‌سازی فشار داخلی و خارجی استفاده می‌کنند (Carothers, 2002). در عربستان، ایجاد نهادهای رسمی حقوق بشری یا اصلاح برخی قوانین، بدون تغییر در نقش نهادهای امنیتی، نمونه‌ای از همین الگو است. پیامد این وضعیت برای حقوق شهروندی، شکل‌گیری نوعی دوگانگی پایدار است. از یک‌سو، حقوق در اسناد رسمی، برنامه‌های توسعه و گفتمان بین‌المللی به رسمیت شناخته می‌شوند؛ از سوی دیگر، در سطح عمل، امنیت مرجع نهایی تصمیم‌گیری باقی می‌ماند. این دوگانگی باعث می‌شود حقوق شهروندی نه به‌عنوان تعهد الزام‌آور دولت، بلکه به‌عنوان امتیازی قابل تعلیق تلقی شوند.

۲-۴ حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران و صورت بندی چالش‌های

تحقق نهادی

این بخش به بررسی حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر ظرفیت‌های هنجاری قانون اساسی و اسناد بالادستی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چالش‌های تحقق حقوق شهروندی بیشتر در سطح اجرا، تفسیر نهادی و سازوکارهای تضمین و نظارت شکل می‌گیرند، نه در اصل شناسایی حقوق در نظام حقوقی.

۱-۲-۴ ظرفیت‌های هنجاری و معماری چندلایه حقوق شهروندی

در نظام حقوقی ایران، حقوق شهروندی از حیث شناسایی هنجاری بر یک معماری نسبتاً پرطرفیت تکیه دارد؛ به این معنا که بخش مهمی از حقوق و آزادی های بنیادین در متن قانون اساسی، به ویژه در فصل سوم (حقوق ملت)، تصریح شده و همین امر امکان صورت بندی حقوق شهروندی را در قالب یک زبان حقوق عمومی فراهم می کند. در کنار قانون اساسی، برخی اسناد سیاستی و برنامه ای، مانند منشور حقوق شهروندی، نیز با هدف نزدیک کردن زبان حقوق به الزامات اجرایی و تنظیم رابطه دولت و شهروند در حوزه خدمات عمومی، عدالت اداری، حقوق قضایی و آزادی های عمومی عرضه شده اند. از این منظر، مسئله اصلی در ایران غالباً کمبود حق در متن نیست، بلکه چگونگی تبدیل حق مصرح به حق قابل مطالبه و حق قابل اتکا در زندگی روزمره است؛ یعنی همان شکاف میان حق هنجاری و تحقق نهادی که ادبیات پژوهشی هم بر آن تاکید می کند. (Rajaii Poor & Safayi, 2015).

این ظرفیت هنجاری را می توان در چند محور بنیادی مشاهده کرد: اصل برابری و نفی تبعیض، امنیت شخصی و قضایی، صیانت از حیثیت و کرامت انسانی، آزادی های مشروع و تضمین های دادرسی منصفانه. نمونه روشن آن، اصل نوزدهم قانون اساسی است که بر برخورداری همه مردم از حقوق مساوی تاکید می کند و تبعیض بر پایه قومیت و قبیله را نفی می نماید. اصل بیستم نیز اصل حمایت برابر قانون از همه افراد ملت را مطرح می کند و حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را با رعایت موازین اسلام به رسمیت می شناسد. در ادبیات حقوق شهروندی ایران، این دو اصل معمولاً نقطه آغاز بحث برابری حقوقی محسوب می شوند، زیرا مبنای نظری برای تفسیر بسیاری از حقوق دیگر و سنجش سازگاری قوانین عادی با معیار عدم تبعیض فراهم می کنند (شعبانی، ۱۳۷۴).

با این حال، همین معماری چندلایه یک پیامد ساختاری نیز دارد: وقتی اسناد بالادستی متعدد و زبان های هنجاری متنوع در کنار هم قرار می گیرند، مسئله هماهنگی تفسیری و اجرایی برجسته می شود. به زبان ساده، هر اندازه سطح شناسایی حقوق گسترده تر باشد، نیاز به قواعد روشن برای تفسیر حدود حقوق، شیوه اعمال محدودیت های قانونی، و نسبت میان حقوق و تکالیف بیشتر می شود؛ و اگر این هماهنگی نهادی به اندازه کافی تقویت نشود، حقوق ممکن است در مقام اجرا با ناهمسانی، نوسان و تفاوت رویه مواجه گردد. برخی پژوهش ها این وضعیت را با تاکید بر تنش های مفهومی در مبانی حقوق شهروندی توضیح می دهند: ترکیب مفاهیم مدرن شهروندی با برداشت های متفاوت از مفاهیم بنیادین، می تواند به چندقرائتی شدن حدود حق و در نتیجه دشوار شدن یکدست سازی اجرا منجر شود. (Almakaty, 2025).

در نتیجه، ظرفیت های قانون اساسی در ایران را باید همزمان با یک نیاز ساختاری دید: نیاز به نهادینه سازی زبان واحد اجرایی برای حقوق شهروندی. این زبان واحد، نه به معنای تغییر اسناد، بلکه به معنای تعریف معیارهای عملیاتی، آموزش حقوق شهروندی برای کارگزاران و شهروندان، تدوین شاخص های سنجش رعایت حقوق، و ایجاد سازوکارهای پاسخگویی و جبران خسارت در موارد نقض حق است.

۲-۲-۴ حقوق مدنی و قضایی در قانون اساسی و چالش های تبدیل تضمین

ها به رویه پایدار

یکی از گسترده ترین ابعاد حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران، حقوق مدنی و قضایی است. در متن های آموزشی و پژوهشی داخلی، حقوق مدنی معمولاً شامل آزادی بیان، برابری، امنیت شخصی، حق دادخواهی، حفظ حریم خصوصی، و صیانت از حیثیت افراد معرفی می شود و بخش مهمی از آن در فصل سوم قانون اساسی انعکاس یافته است (رحمانی و موذنی، ۱۳۹۵). در همین چارچوب، اصل سی و دوم قانون اساسی به طور صریح بر ممنوعیت دستگیری بدون حکم و ترتیبی که قانون معین می کند تأکید می نماید و لزوم تفهیم اتهام و ارسال پرونده به مراجع صالح را مقرر می کند. این اصل از نظر حقوق عمومی یک تضمین بنیادین علیه بازداشت خودسرانه است و به طور مستقیم به امنیت شخصی شهروند پیوند دارد. در کنار آن، اصول مرتبط با دادرسی عادلانه، مانند اصل برائت و منع شکنجه و حفظ حرمت و حیثیت اشخاص، شبکه ای از تضمین های قضایی را شکل می دهند که اگر در مقام اجرا به رویه های استاندارد تبدیل شوند، می توانند بخش بزرگی از حقوق شهروندی را از حالت اعلامی خارج کنند. پژوهش مربوط به حقوق شهروندی در قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی نیز نشان می دهد که تأکیدهای هنجاری بر امنیت قضایی، منع تعرض بدون مجوز قانونی، و الزام به رعایت تشریفات قانونی در سیر تاریخی حقوق اساسی ایران جایگاه ویژه داشته و همواره یکی از کانون های سنجش کیفیت حکمرانی حقوقی بوده است (صادق خانی و همکاران، ۱۳۹۹). در سطح حقوق مدنی، اصل بیست و پنجم قانون اساسی نیز نقش مهمی دارد، زیرا حفظ حریم خصوصی و منع تجسس در مکاتبات و مخابرات را مطرح می کند و تعرض به ارتباطات خصوصی را جز به حکم قانون ممنوع می داند. این اصل از نظر ساختار حقوق شهروندی، پیوند مستقیمی با کرامت انسانی و امنیت روانی و اجتماعی شهروند دارد؛ به ویژه در جوامعی که توسعه ابزارهای ارتباطی، حجم داده های شخصی و امکان مداخله در حریم خصوصی را افزایش داده است (شعبانی، ۱۳۷۴).

چالش ساختاری در این محور، بیش از آنکه به اصل شناسایی حقوق مربوط باشد، ناظر به چگونگی تبدیل این اصول به رویه های پایدار و قابل پیش بینی در عمل است. در صورتی که ضمانت اجراهای اداری و قضایی، آموزش های حرفه ای مرتبط با اجرای استانداردهای

دادرسی، و سازوکارهای نظارتی به اندازه کافی تقویت نشده باشند، امکان شکل گیری فاصله میان قواعد حقوقی و فرآیندهای اجرایی وجود دارد. در این سطح، مسئله حقوق شهروندی وارد حوزه تحقق نهادی می شود؛ به این معنا که شهروند باید بتواند در چارچوب های قانونی موجود از حقوق خود استفاده کند و نظام حقوقی نیز ظرفیت رسیدگی و جبران نقض حقوق را دارا باشد. برخی مطالعات تطبیقی نیز بر این نکته تأکید دارند که صرف شناسایی حقوق در قوانین اساسی، بدون پیش بینی سازوکارهای نهادمند رسیدگی و نظارت، لزوماً به افزایش اتکاپذیری حقوق منجر نمی شود (Solhmirzaee & Akhani, 2018).

از منظر ساختاری، می توان این وضعیت را چنین صورت بندی کرد که حقوق مدنی و قضایی در قانون اساسی ایران از ظرفیت های قابل توجهی برخوردارند، اما تحقق نهادی آنها مستلزم وجود یک زنجیره مکمل است. این زنجیره شامل استانداردهای رویه ها، دسترسی مؤثر به سازوکارهای دادخواهی، شفافیت در حدود قانونی محدودیت ها، و کارآمدی نظام جبران خسارت می شود. در مواردی که یکی از این مؤلفه ها با ضعف مواجه باشد، میزان کارآمدی حقوق کاهش می یابد و تحقق عملی آنها با نوسان همراه می شود. از این منظر، تقویت پیوند میان قواعد حقوقی و سازوکارهای اجرایی، یکی از الزامات اصلی ارتقای کارکرد حقوق شهروندی محسوب می شود.

۳-۲-۴ حقوق سیاسی و آزادی های عمومی؛ از شناسایی قانونی تا مدیریت

اجرای حدود و قیود

بعد دیگر حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران، حقوق سیاسی و آزادی های عمومی است؛ از جمله آزادی اجتماعات و راهپیمایی ها، آزادی بیان و مطبوعات، حق مشارکت عمومی، و حق تشکیل اجتماعات و انجمن ها در چارچوب قانون. قانون اساسی با شناسایی این حقوق، به طور کلی سمت و سوی مشارکت را به عنوان سازوکار مشروع اداره جامعه به رسمیت می شناسد. در متن های تحلیلی مربوط به حقوق شهروندی، این بخش معمولاً با تأکید بر این نکته توضیح داده می شود که حقوق سیاسی، در کنار حقوق مدنی، شاخص فعال بودن شهروندی است؛ زیرا شهروند را از دریافت کننده صرف خدمات به مشارکت کننده در امر عمومی تبدیل می کند (عمیدزنجانی، ۱۳۸۷).

چالش ساختاری در این حوزه غالباً در سطح حدود و قیود حقوق و شیوه اعمال آن ها رخ می دهد. بسیاری از حقوق سیاسی و آزادی های عمومی در قانون اساسی با قیود کلی همراه هستند، مانند رعایت قانون، رعایت موازین اسلام، یا عدم اخلال به مبانی. از منظر نظری، وجود قید در حقوق عمومی امری است که در بسیاری از نظام های حقوق اساسی مشاهده می شود، اما چالش از جایی آغاز می شود که مفاهیم کلی به معیارهای اجرایی دقیق تبدیل نشوند. در

این وضعیت، امکان ناهمسانی در برداشت‌ها و تفاوت در نحوه اجرا افزایش می‌یابد و شهروند با عدم پیش‌بینی‌پذیری مواجه می‌شود.

برخی پژوهش‌ها این مسئله را نه به عنوان نفی آزادی، بلکه به عنوان یک مسئله تفسیری و نهادی توضیح می‌دهند: اگر تفسیر حقوق و حدود آن شفاف، قابل‌سنجش و متناسب با هدف محدودیت نباشد، ممکن است اصل حق در مقام اجرا به اندازه کافی بالفعل نشود (Almakaty, 2025). نقطه قوت این صورت‌بندی آن است که به جای تمرکز بر مصادیق حساس، بر ابزارهای حقوقی و نهادی تأکید می‌کند: اصل تناسب، اصل ضرورت، و تقدم قاعده آزادی بر استثنای محدودکننده، معیارهایی هستند که می‌توانند هم‌سازگار با منطقی‌ترین حقوق اساسی باشند و هم راهنمای تقویت تحقق حقوق در عمل.

افزون بر این، یک چالش دیگر در حقوق سیاسی و آزادی‌های عمومی، پیوند میان حق و سازوکارهای مطالبه‌پذیری است. اگر شهروند نداند در چه صورتی می‌تواند از یک حق استفاده کند، چگونه می‌تواند از تصمیم‌های اداری یا محدودیت‌های اجرایی شکایت کند، و چه مرجع مشخصی مسئول پاسخگویی است، حق به یک امکان نظری تبدیل می‌شود (رحمانی و مودنی، ۱۳۹۵: ۳۳). منشور حقوق شهروندی در برخی حوزه‌ها تلاش کرده است این فاصله را با زبان روشن‌تر کاهش دهد و حقوقی مانند حق نقد، حق اطلاع، حق دسترسی به خدمات عمومی، و حق برخورداری از فرایندهای منصفانه را با ادبیات سیاستی بیان کند. اما در ادبیات پژوهشی، این نکته نیز مطرح می‌شود که منشور تا زمانی که به شاخص‌های اجرایی، سازوکار پایش، و پیوندهای روشن با ضمانت‌اجرا تبدیل نشود، بیشتر نقش راهنما خواهد داشت تا نقش الزام‌آور (بشیرتاش و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۹۶-۵۹۸؛ صادق‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۲-۲۱۵). در نتیجه، در حوزه حقوق سیاسی، چالش ساختاری را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد: حق در متن وجود دارد، اما تحقق نهادی وابسته به معیارهای روشن تفسیر و اجرای قیود، سازوکارهای مطالبه‌پذیری، و نظام پاسخگویی است. هر قدر این سه عنصر تقویت شوند، شکاف میان حق و اجرای و تحقق عملی کاهش می‌یابد.

۴-۲-۴ حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛ چالش عدالت دسترسی و

ظرفیت اجرایی

قانون اساسی ایران، علاوه بر حقوق مدنی و سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را نیز به رسمیت شناخته است؛ از جمله حق آموزش، حق برخورداری از امکانات رفاهی، حق تأمین اجتماعی، حمایت از خانواده، و توجه به عدالت اجتماعی. در ادبیات حقوق عمومی، این بخش از حقوق شهروندی معمولاً به عنوان حقوقی شناخته می‌شود که تحقق آن‌ها به شدت وابسته به سیاستگذاری عمومی، منابع، و ظرفیت اجرایی است. به همین دلیل، چالش‌های ساختاری در این حوزه اغلب نه در سطح شناسایی حق، بلکه در سطح عدالت دسترسی،

کیفیت اجرا، و توازن میان اهداف برنامه ای و امکانات عملی بروز می کند (Rajaii Poor & Safayi, 2015).

مثلا حق آموزش، اگرچه در سطح هنجاری قابل شناسایی است، اما تحقق برابر آن نیازمند زیرساخت، بودجه، سیاستگذاری منطقه ای، و سازوکارهای جبران نابرابری است. همین منطق درباره حق بهداشت، تامین اجتماعی و مسکن نیز برقرار است. بنابراین وقتی از حقوق شهروندی در این حوزه سخن می گوئیم، در واقع با حقوقی مواجهیم که تحقق آن ها به مجموعه ای از تصمیم ها و عملکردهای نهادی وابسته است و به همین دلیل، سنجش آن ها بدون شاخص های اجرایی دقیق دشوار می شود. مطالعه ای که حقوق شهروندی در قانون اساسی ایران را در پرتو معیارهای حقوق بشر بین المللی بررسی می کند نیز به همین تمایز اشاره دارد که بسیاری از حقوق اجتماعی و اقتصادی برای تحقق نیازمند سیاستگذاری پایدار و سازوکارهای ارزیابی هستند، وگرنه در سطح اعلامی باقی می ماند (بشیرتاش و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۹۴-۵۹۸؛ ولوی و همکاران، ۱۳۹۹). در حوزه حقوق فرهنگی نیز، قانون اساسی و ادبیات مرتبط بر کرامت انسانی، حیثیت، آزادی های مشروع، و امکان رشد فرهنگی تاکید می کند. اما چالش ساختاری در این حوزه اغلب در نسبت میان تکثر اجتماعی و چارچوب های عمومی تنظیم گری می دهد. ادبیات نظری مبانی حقوق شهروندی نشان می دهد که وقتی مبانی مفهومی مانند کرامت، برابری و آزادی با قرائت های متفاوت همراه شوند، سیاستگذاری فرهنگی و حقوق فرهنگی نیز ممکن است با چندگانگی معیار و تفاوت رویه مواجه گردد (علیزاده، ۱۴۰۳: ۲۸۰-۲۷۹). در سطح منشور حقوق شهروندی، برخی پژوهش های داخلی به طور خاص بر این نکته تاکید کرده اند که منشور می تواند در حوزه های اجتماعی و فرهنگی نقش تنظیم گر و یادآور تعهدات دولت را ایفا کند، اما برای اینکه از سطح توصیه به سطح تحقق نزدیک شود، باید در کنار آن آموزش حقوق شهروندی، نظام گزارش دهی، و سازوکارهای پیگیری شکایت تقویت شود (لطفی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۹-۱۱۳)، در همان ادبیات، حقوق شهروندی زنان نیز به عنوان حوزه ای مطرح می شود که هم ظرفیت های هنجاری و هم نیازهای اجرایی ویژه دارد؛ و مسئله اصلی، پیوند میان متن حقوقی و سازوکارهای حمایتی و اجرایی است (صادق خانی و همکاران، ۱۳۹۹). بنابراین در ایران ظرفیت های هنجاری حقوق شهروندی در قانون اساسی و برخی اسناد سیاستی قابل توجه است و حتی در بسیاری از حوزه ها فهرست حقوق و تضمین های بنیادین روشن بیان شده است. چالش های اصلی، در سطح تحقق نهادی شکل می گیرند: هماهنگی تفسیری میان متون، تبدیل اصول کلی به معیارهای اجرایی، نهادینه سازی ضمانت اجرا و سازوکار جبران، و ایجاد شاخص های پایش برای سنجش عدالت دسترسی و کیفیت اجرا.

۵- بحث تطبیقی: چالش‌های ساختاری حقوق شهروندی در ایران و عربستان

سعودی

بررسی تطبیقی حقوق شهروندی در ایران و عربستان نشان می‌دهد که چالش‌های ساختاری این حوزه، اگرچه در دو نظام سیاسی و حقوقی متفاوت بروز می‌یابند، اما در برخی سطوح کلان حکمرانی قابل مقایسه‌اند. تفاوت اصلی در این است که ایران از منظر اسناد بالادستی و قانون اساسی، دارای چارچوبی هنجاری و مکتوب برای شناسایی حقوق شهروندی است، در حالی که در عربستان، حقوق شهروندی بیشتر در قالب سیاست‌های حکمرانی و تصمیم‌های اقتدارگرایانه صورت‌بندی می‌شوند. با این حال، هر دو نظام در مرحله تحقق عملی حقوق، با چالش‌های ساختاری خاص خود مواجه‌اند.

در ایران، چالش ساختاری اصلی را می‌توان در فاصله میان شناسایی هنجاری حقوق و سازوکارهای تحقق پایدار آن‌ها دانست. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران حقوق شهروندی را به صورت گسترده به رسمیت شناخته و حتی در حوزه‌هایی مانند کرامت انسانی، امنیت قضایی و برابری حقوقی، ظرفیت‌هایی فراتر از بسیاری از کشورهای منطقه فراهم کرده است. با این حال، ساختار پیچیده تقنین، تعدد قوانین عادی و آیین‌نامه‌ها، و نیز تنوع تفاسیر حقوقی، موجب شده است که تحقق این حقوق در عمل با نوسان و ناهمسانی همراه باشد. به بیان دیگر، چالش ایران بیشتر «چالش اجرایی و تفسیری» است تا «چالش شناسایی حق».

در مقابل، در عربستان سعودی، چالش ساختاری حقوق شهروندی در سطح بنیادین تری قرار دارد. در این نظام، حقوق شهروندی نه بر پایه یک سند اساسی جامع، بلکه در چارچوب رابطه عمودی میان دولت و جامعه تعریف می‌شوند. حقوق، بیشتر جنبه اعطایی و مشروط دارند و وابسته به ملاحظات امنیتی، دینی و سیاسی هستند. در نتیجه، مسئله اصلی نه نحوه اجرای حقوق، بلکه خود منطق تعریف و حدود حقوق شهروندی است. این وضعیت موجب می‌شود حقوق شهروندی از ثبات، پیش‌بینی‌پذیری و قابلیت مطالبه‌گری برخوردار نباشند.

از منظر نقش دین در ساختار حقوق شهروندی نیز تفاوت معناداری میان دو کشور دیده می‌شود. در ایران، دین در قالب یک چارچوب هنجاری و حقوقی در قانون اساسی حضور دارد و حقوق شهروندی درون این چارچوب تعریف شده‌اند. چالش اصلی در اینجا، نحوه تفسیر و تطبیق میان حقوق شهروندی و موازین شرعی است، نه اصل شناسایی حقوق. اما در عربستان، شریعت به عنوان ابزاری سیال در خدمت حکمرانی عمل می‌کند و می‌تواند در مقاطع مختلف، به محدودسازی یا گسترش مقطعی حقوق منجر شود. این امر، به بی‌ثباتی ساختاری حقوق شهروندی می‌انجامد.

در حوزه جامعه مدنی، هر دو کشور با الگوهای کنترلی مواجه‌اند، اما شدت و ماهیت آن متفاوت است. در ایران، جامعه مدنی در سطح حقوقی به رسمیت شناخته شده، اما در عمل با

محدودیت‌های رویه‌ای و اجرایی روبه‌روست. در عربستان، جامعه مدنی اساساً در قالب مشارکت هدایت‌شده تعریف می‌شود و نقش آن بیشتر خدماتی و غیرسیاسی است. بنابراین، در ایران چالش اصلی «کارآمدسازی و حمایت نهادی» از جامعه مدنی است، در حالی که در عربستان، مسئله به «ماهیت و کارکرد جامعه مدنی» بازمی‌گردد.

از منظر نظارت و تضمین حقوق نیز تفاوت‌ها قابل توجه‌اند. در ایران، سازوکارهای نظارتی متنوع اما پراکنده‌اند و چالش اصلی، نبود نظام ارزیابی منسجم و شاخص‌محور برای سنجش تحقق حقوق شهروندی است. در عربستان، نظارت بر حقوق شهروندی بیشتر در چارچوب تصمیم‌های حاکمیتی و امنیتی صورت می‌گیرد و امکان نظارت مستقل و نهادمند به صورت محدود وجود دارد. به همین دلیل، در ایران مسئله «بهبود و یکپارچه‌سازی نظارت» مطرح است، در حالی که در عربستان، مسئله «امکان‌پذیری نظارت» در سطح ساختاری قرار دارد. در مجموع، مقایسه تطبیقی نشان می‌دهد که چالش‌های حقوق شهروندی در ایران و عربستان، اگرچه در ظاهر مشابه به نظر می‌رسند، اما از حیث سطح و ماهیت متفاوت‌اند: ایران با چالش‌های اجرایی، تفسیری و نهادی در چارچوبی حق‌محور مواجه است، در حالی که عربستان با چالش‌های ساختاری در تعریف، ثبات و تضمین حقوق شهروندی روبه‌روست.

جدول ۱-۵ تطبیقی چالش‌های ساختاری حقوق شهروندی در ایران و عربستان سعودی

مولفه مقایسه ایران عربستان سعودی

مولفه مقایسه	ایران	عربستان سعودی
وضعیت شناسایی حقوق	شناسایی گسترده در قانون اساسی و اسناد بالادستی	شناسایی محدود و غیرمدون
ماهیت چالش اصلی	فاصله میان شناسایی هنجاری و تحقق اجرایی	فقدان ثبات و پیش‌بینی‌پذیری حقوق
نقش دین	چارچوب هنجاری ثابت با چالش تفسیری	ابزار سیال حکمرانی و کنترل
حقوق سیاسی و مدنی	به رسمیت شناخته‌شده با محدودیت‌های اجرایی	مشروط، گزینشی و امنیت‌محور
جامعه مدنی	به رسمیت شناخته‌شده با چالش کارآمدی	هدایت‌شده و غیرسیاسی
نظارت بر حقوق	متنوع اما پراکنده و کم‌انجام	محدود و وابسته به تصمیم‌های حاکمیتی
قابلیت مطالبه‌گری	بالتوجه موجود، اما نابرابر در عمل	بسیار محدود و پرهزینه
نوع چالش ساختاری	اجرایی و نهادی	بنیادی و تعریف‌محور

۶- جمع بندی و نتیجه گیری

این پژوهش با تمرکز بر چالش‌های حاکمیتی در تضمین حقوق شهروندی، نشان داد که مسئله حقوق شهروندی در ایران و عربستان سعودی را نمی‌توان صرفاً از منظر وجود یا فقدان اسناد و متون حقوقی تحلیل کرد، بلکه باید آن را در چارچوب شکاف میان شناسایی هنجاری حقوق و تحقق نهادی آن‌ها فهمید. بررسی مبانی نظری و پیشینه پژوهش‌ها آشکار ساخت که در هر دو نظام، حقوق شهروندی به درجات متفاوتی در سطح گفتگومانی و حقوقی مطرح

شده‌اند، اما موانع ساختاری، نهادی و رویه‌ای مانع از تبدیل کامل این حقوق به تجربه‌ای پایدار و قابل اتکا برای شهروندان شده است. در ایران، قانون اساسی و برخی اسناد سیاستی، ظرفیت‌های قابل توجهی برای شناسایی حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی و قضایی فراهم کرده‌اند. با این حال، چالش اصلی در سطح اجرا، هماهنگی نهادی، ضمانت اجرا و قابلیت مطالبه‌گری حقوق شکل می‌گیرد. پیشینه داخلی نشان می‌دهد که نبود تعریف صریح و یکدست از مفهوم حقوق شهروندی، ضعف در نهادینه‌سازی سازوکارهای نظارتی و قضایی، و محدودیت مشارکت نهادهای مدنی، از مهم‌ترین عوامل تداوم شکاف میان حق مکتوب و حق محقق شده بوده‌اند. بنابراین، مسئله در ایران بیشتر ماهیتی اجرایی و نهادی دارد تا هنجاری. در مقابل، در عربستان سعودی، حقوق شهروندی عمدتاً در چارچوب اصلاحات دولت‌محور، تعامل کنترل‌شده با نهادهای بین‌المللی حقوق بشر و مدیریت محدود جامعه مدنی صورت‌بندی می‌شود. مطالعات مربوط به عربستان نشان می‌دهند که اصلاحات حقوقی و نهادی، اغلب با هدف نوسازی شیوه حکمرانی اقتدارگرا و حفظ تمرکز قدرت انجام شده‌اند و مشارکت اجتماعی و مدنی در سطحی حداقلی و غیرسیاسی باقی مانده است. در نتیجه، شکاف میان حق هنجاری و تحقق نهادی در این کشور، ریشه‌ای‌تر و بیشتر به منطق کلی حکمرانی بازمی‌گردد. در مجموع، تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که هرچند ایران و عربستان از حیث ساختار حقوقی و سیاسی تفاوت‌های اساسی دارند، اما هر دو با مسئله مشترک تبدیل حقوق شهروندی از سطح اعلامی به سطح نهادی مواجه‌اند. کاهش این شکاف، در هر دو مورد، مستلزم تقویت سازوکارهای نهادی، شفافیت حقوقی، مشارکت شهروندان و ارتقای حاکمیت قانون است، هرچند مسیر و امکان تحقق آن در هر یک از دو نظام متفاوت خواهد بود.

استناد به این مقاله: عیبات، فاضل، یوسفی، محمدرضا، شهبواری فرد، شهره. (۱۴۰۵). چالش‌های ساختاری در تضمین حقوق شهروندی در نظام جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی، فصلنامه علمی *ریاضت انقلاب اسلامی*،

۲۸-۳، (۷۴)۲۰

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

- منابع و مأخذ:
- بشیرتاش، ش.، محبی، م.، و نیاورانی، ص. (۱۳۹۹). چالش های مربوط به مبانی حقوق شهروندی در حقوق اساسی ایران در پرتو نظام بین المللی حقوق بشر. فصلنامه حقوق پزشکی، ۵۹، ۵۸۹-۶۰۰.
- پورسعید، ر.، و رفیعی نائینی، ف. (۱۴۰۱). جایگاه حقوق شهروندی در نظام مردم سالاری دینی براساس نظریه مقاصد الشریعه. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۶(۵۹)، ۲۵-۴۸.
- توکل، ل.، ابراهیمیان، ح.، و رنجبر، م. (۱۳۹۹). منشور حقوق شهروندی و چالش های حقوق شهروندی زنان در ایران. *مجله اخلاق زیستی، ویژه نامه اخلاق زیستی و حقوق شهروندی*، ۱۰، ۱۰۵-۱۱۷.
- شعبانی، ق. (۱۳۷۴). *حقوق اساسی و ساختار حکومت جمهوری اسلامی ایران* (چاپ چهارم). تهران: اطلاعات.
- صادق خانی، ن.، جعفری، م.ج.، و رنجبر، ا. (۱۳۹۹). تحلیل حقوق شهروندی در قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران. *مجله تاریخ پزشکی، ویژه نامه تاریخ اسلام و ایران*، ۲۱۰، ۲۰۹-۲۲۳.
- علیزاده، ی. (۱۴۰۳). الزامات حقوق شهروندی در دهه چهارم انقلاب اسلامی در پرتو نقش عرف با تأکید بر آراء امام خمینی (ره). *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۷(۶۶)، ۲۴۸-۲۶۸.
- عمید زنجانی، ع. (۱۳۷۰). *حقوق اقلیت ها*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- عمید زنجانی، ع. (۱۳۸۷). *جمهوری اسلامی ایران* (چاپ سوم). تهران: مجد.
- فرزانه پور، ح.، حمیدی، س.، و نورمحمدی، ر. (۱۴۰۱). بررسی عملکرد چهار دهه جمهوری اسلامی ایران در تحقق امر حقوق شهروندی: موانع و چالش ها. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۶(۶۰)، ۳-۲۸.
- قرشی، س.م.، ابراهیمیان، ح.، و رنجبر، م. (۱۴۰۱). بررسی نقش قوه قضائیه در حفظ حقوق شهروندی در جمهوری اسلامی ایران در چارچوب رویکرد حکمرانی خوب. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۶(۵۸)، ۲۷-۴۶.
- صادق خانی، ن.، جعفری، م.ج.، و رنجبر، ا. (۱۳۹۹). بررسی و واکاوی حقوق شهروندی در قانون اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران. *جامعه شناسی سیاسی ایران*، ۳(۳)، ۱۳۲-۱۴۱.
- ولوی، س.، آهنگران، م.ر.، و آقایی بستانی، م. (۱۳۹۹). حقوق شهروندی اسلامی در نظام جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قاعده احسان. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۴(۵۱)، ۲۳-۲۳.
- Alexy, R. (2010). *A theory of constitutional rights*. Oxford university press.
- Almakaty, S. (2025). *Human Rights and Saudi Vision 2030: A Critical Analysis of Legal, Social, and Institutional Transformations*.
- Al-Rasheed, M. (2009). Modernizing authoritarian rule in Saudi Arabia. *Contemporary Arab Affairs*, 2(4), 587-601.
- Alwasil, A. M. (2010). Saudi Arabia's engagement in, and interaction with, the UN human rights system: An analytical review. *The International Journal of Human Rights*, 14(7), 1072-1091.
- Beblawi, H. (1987). The rentier state in the Arab world. *Arab Studies Quarterly*, 9(4), 383-398.
- Bellin, E. (2004). The robustness of authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in comparative perspective. *Comparative Politics*, 36(2), 139-157.
- Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Carothers, T. (1999). Civil society: Think again. *Foreign Policy*, 117, 18-29.
- Carothers, T. (2002). The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1), 5-21.
- Derbal, N. (2022). *Charity in Saudi Arabia: Civil society under authoritarianism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dicey, A. V. (1915). *Introduction to the study of the law of the constitution* (8th ed.). London: Macmillan.
- Dworkin, R. (2013). *Taking rights seriously*. A&C Black.
- Habermas, J. (2015). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. John Wiley & Sons.
- Herb, M. (1999). *All in the family: Absolutism, revolution, and democracy in the Middle Eastern monarchies*. Albany: State University of New York Press.
- Heydemann, S. (2007). *Upgrading authoritarianism in the Arab world*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Heydemann, S., & Leenders, R. (2011). Authoritarian learning and authoritarian resilience. *Globalizations*, 8(5), 647-653.

- rights. Islamic Culture Publishing Office. {in persian}
- Amid Zanjani, A. A. (2008). The Islamic Republic of Iran. Majd Publications. {in persian}
- Bashirtash, S., Mohebi, M., & Niavarani, S. (2020). Challenges related to the foundations of citizenship rights in Iranian constitutional law in light of the international human rights system. *Medical Law Quarterly*, 59, 589–600. {in persian}
- Beblawi, H. (1987). The rentier state in the Arab world. *Arab Studies Quarterly*, 9(4), 383–398.
- Bellin, E. (2004). The robustness of authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in comparative perspective. *Comparative Politics*, 36(2), 139–157.
- Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner.
- Carothers, T. (1999). Civil society: Think again. *Foreign Policy*, 117, 18–29.
- Carothers, T. (2002). The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 13(1), 5–21.
- Derbal, N. (2022). *Charity in Saudi Arabia: Civil society under authoritarianism*. Cambridge University Press.
- Dicey, A. V. (1915). *Introduction to the study of the law of the constitution* (8th ed.). Macmillan.
- Dworkin, R. (2013). *Taking rights seriously*. A&C Black.
- Farzanehpour, H., Hamidi, S., & Nourmohammadi, R. (2022). Examining the performance of four decades of the Islamic Republic of Iran in realizing citizenship rights: Obstacles and challenges. *Approach to the Islamic Revolution*, 16(60), 3–28. {in persian}
- Habermas, J. (2015). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. John Wiley & Sons.
- Herb, M. (1999). *All in the family: Absolutism, revolution, and democracy in the Middle Eastern monarchies*. State University of New York Press.
- Heydemann, S. (2007). *Upgrading authoritarianism in the Arab world*. Brookings Institution.
- Heydemann, S., & Leenders, R. (2011). Authoritarian learning and authoritarian resilience. *Globalizations*, 8(5), 647–653.
- Kanie, M. (2012). Civil society, language and the authoritarian context: The case of Saudi Arabia. *Orient*, 53(4), 44–54.
- Migdal, J. S. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.
- Kanie, M. (2012). Civil society, language and the authoritarian context: The case of Saudi Arabia. *Orient*, 53(4), 44–54.
- Migdal, J. S. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rajaii Poor, M., & Safayi, S. (2015). History of Citizenship Rights in Iran. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 4(1), pp-229.
- Raz, J. (1986). *The morality of freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- Solhmiraee, K., & Akhane, H. A. S. (2018). A comparative study of the status of citizenship rights in Iran and Britain. *Revista de Direito da Cidade*, 10(3), 1737-1760.
- Tushnet, M. (2009). Weak courts, strong rights: judicial review and social welfare rights in comparative constitutional law.
- Wehrey, F. (2015). Saudi Arabia's anxious autocrats. *Journal of Democracy*, 26(2), 71–85.
- Yom, S. L. (2005). Civil society and democratization in the Arab world. *Middle East Review of International Affairs*, 9(4), 14–33.
- Alexy, R. (2010). *A theory of constitutional rights*. Oxford University Press.
- Alizadeh, Y. (2024). Requirements of citizenship rights in the fourth decade of the Islamic Revolution in light of the role of custom with emphasis on Imam Khomeini's views. *Approach to the Islamic Revolution*, 17(66), 248–268. {in persian}
- Almakaty, S. (2025). *Human rights and Saudi Vision 2030: A critical analysis of legal, social, and institutional transformations*. Publication details not specified.
- Al-Rasheed, M. (2009). Modernizing authoritarian rule in Saudi Arabia. *Contemporary Arab Affairs*, 2(4), 587–601.
- Alwasil, A. M. (2010). Saudi Arabia's engagement in, and interaction with, the UN human rights system: An analytical review. *The International Journal of Human Rights*, 14(7), 1072–1091.
- Amid Zanjani, A. A. (1991). *Minority*

- democratization in the Arab world. *Middle East Review of International Affairs*, 9(4), 14–33.
- Poursaeed, R., & Rafiei Naeini, F. (2022). The status of citizenship rights in the system of religious democracy based on the theory of Maqasid al-Sharia. *Approach to the Islamic Revolution*, 16(59), 25–48. {in persian}
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Qureshi, S. M., Ebrahimian, H., & Ranjbar, M. (2022). Examining the role of the judiciary in protecting citizenship rights in the Islamic Republic of Iran within the framework of good governance. *Approach to the Islamic Revolution*, 16(58), 27–46. {in persian}
- Rajaii Poor, M., & Safayi, S. (2015). History of citizenship rights in Iran. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 4(1), 229.
- Raz, J. (1986). *The morality of freedom*. Clarendon Press.
- Sadeghkhani, N., Jafari, M. J., & Ranjbar, I. (2020). Analysis of citizenship rights in the constitutional laws of the Constitutional Revolution and the Islamic Republic of Iran. *Journal of Medical History, Special Issue on the History of Islam and Iran*, 210, 209–223. {in persian}
- Sadeghkhani, N., Jafari, M. J., & Ranjbar, I. (2020). Examination and analysis of citizenship rights in the constitutional laws of the Constitutional Revolution and the Islamic Republic of Iran. *Iranian Political Sociology*, 3(3), 132–141. {in persian}
- Shabani, G. (1995). *Constitutional law and the structure of government in the Islamic Republic of Iran*. Ettela'at Publications. {in persian}
- Solhmirzaee, K., & Akhane, H. A. S. (2018). A comparative study of the status of citizenship rights in Iran and Britain. *Revista de Direito da Cidade*, 10(3), 1737–1760.
- Tavakol, L., Ebrahimian, H., & Ranjbar, M. (2020). The Charter of Citizenship Rights and the challenges of women's citizenship rights in Iran. *Journal of Bioethics, Special Issue on Bioethics and Citizenship Rights*, 10, 105–117. {in persian}
- Tushnet, M. (2009). *Weak courts, strong rights: Judicial review and social welfare rights in comparative constitutional law*. Publication details not specified.
- Valavi, S., Ahangaran, M. R., & Aghaei Bostani, M. (2020). Islamic citizenship rights in the political system of the Islamic Republic of Iran with emphasis on the rule of benevolence. *Approach to the Islamic Revolution*, 14(51), 23–42. {in persian}
- Wehrey, F. (2015). Saudi Arabia's anxious autocrats. *Journal of Democracy*, 26(2), 71–85.
- Yom, S. L. (2005). *Civil society and*